

De vrijheid om aanstootgevend te leven

STEFAN PAAS

Grondrechten en verschuivende opvattingen

In hoofdstuk 1 van de Grondwet is een reeks grondrechten opgenomen, zoals het recht op gelijke behandeling, vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, vrijheid van meningsuiting en het recht op vereniging. Wat zij precies inhouden, is niet voor eens en altijd bepaald. Grondrechten functioneren in relatie tot de in Nederland bestaande behoeften en overtuigingen. Hun uitleg kan daarom veranderen. Zo is er tegenwoordig bijvoorbeeld een duidelijke tendens om artikel 11 (het recht op onaantastbaarheid van het lichaam) te interpreteren als een individueel zelfbeschikkingsrecht.¹ Deze interpretatie wordt vervolgens door partijen in de samenleving aangegrepen om te pleiten voor nieuwe bevoegdheden, zoals een vrijwillig gekozen levenseinde. Een ander voorbeeld is de discussie rondom de vrije meningsuiting na de Deense cartoonrel in 2006. Toenmalig VVD-parlementslid Ayaan Hirsi-Ali legde dit toen uit als het ‘recht om te kwetsen’. Ook hier was sprake van een tendens om een grondrecht te verabsoluteren. Er is immers verschil tussen belediging als een (op zichzelf betreurenswaardige, maar onvermijdelijke) *consequentie* van het recht op vrije meningsuiting en belediging als de *essentie* ervan.²

Veranderende maatschappelijke opvattingen kunnen dus leiden tot een streven naar uitbreiding van grondrechten. Andersom kunnen zij ook beperking van grondrechten op gang brengen. In het bijzonder het recht op godsdienstvrijheid ligt momenteel onder vuur.³ Gewetensbezwaarde ambtenaren, ritueel slachten, hoofddoekjes, bijzonder onderwijs, luidende kerkklokken, de positie van vrouwen bij de SGP – ze roepen de boosheid op van veel Nederlanders. Bovendien is er minder kennis van religie aanwezig in de samenleving, waardoor ook het begrip ervoor afneemt. Steeds meer mensen zijn zelf niet godsdienstig opgevoed en hebben geen familie of nauwe vrienden die strikt godsdienstig zijn. Een niet-religieuze levenshouding ervaren zij als ‘normaal’ en ‘natuurlijk’; een religieuze levenshouding is een (veelal overbodig) ‘extra’. Daardoor is het voor hen moeilijker ‘aan te voelen’ wat een religieus mens beweegt. Er lijkt zich zodoende een draagvlak te vormen voor beperking of zelfs afschaffing van de godsdienstvrijheid. Geregeld gaat daarbij het geluid op dat de vrijheid van godsdienst wel voldoende is gewaarborgd door andere grondrechten, zoals de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van vergadering. Nu is dit duidelijk onjuist, omdat typisch godsdienstige zaken als besnijdenis en ritueel slachten niet gedekt worden door deze artikelen. Maar het illustreert de verschuiving in de samenleving.

Anders dan vroeger is er in Nederland sprake van een seculiere meerderheid, en zoals altijd het geval is: meerderheden zijn geneigd grondrechten vooral in het eigen voordeel te interpreteren. Andersom kunnen minderheden doorgaans alleen een beroep doen op fundamentele rechten om zichzelf te verdedigen. Macht hebben zij immers niet veel. Dat is de paradox van elke samenleving: de reikwijdte van rechten wordt bepaald door degenen die macht

hebben, maar zij hebben zelf die rechten niet zo nodig. In zo'n constellatie dreigen rechten al snel geïnterpreteerd te worden als 'voorrechten' of 'privileges' die genadig toegekend worden aan de minderheid, zolang de meerderheid dit duldt. Rechten zijn dan niet langer het onvervreemdbaar *eigendom* van minderheden, maar zij zijn geleend goed: geschenken die zomaar kunnen worden teruggenomen.

Juist omdat het aantal godsdienstige mensen in Nederland afneemt, en zij daardoor kwetsbaarder worden voor de druk van de meerderheid, zou de godsdienstvrijheid vandaag bijzondere aandacht moeten krijgen. In dit artikel wil ik me daarom vooral richten op dit oudste grondrecht dat we kennen. Dat doe ik door drie argumenten voor de godsdienstvrijheid te bespreken en in te gaan op een aantal tegenwerpingen.

Godsdienstvrijheid maakt het mensen mogelijk volgens hun geweten te leven

Moderne grondrechten zijn onder andere tot stand gekomen door de groeiende afkeer van gewetensdwang in het Westen sinds de 17^e eeuw. Mensen moesten niet gedwongen worden in iets te geloven waar zij niet achter konden staan. Logischerwijs had dit inzicht tot gevolg dat mensen dan ook een zekere ruimte moesten hebben om te leven volgens de richtlijnen van hun geweten. Gewetensvrijheid die alleen vrijheid van gedachten toestaat, maar uiterlijke conformiteit afdwingt, is immers een wassen neus. Concreet: er is geen sprake van toekenning van een grondrecht als iemand wel mag *geloven* dat zij een hoofddoek moet dragen, maar het niet mag *doen*.

Grondrechten zijn primair bedoeld om een 'overheidsluwe zone' te creëren waarin het individu zichzelf kan ontplooien naar zijn eigen geaardheid en overtuiging. Zij brengen tot uiting dat de mens geen eigendom is van de staat, maar een vrije burger. Andersom drukken de fundamentele rechten uit dat de overheid geen vanzelfsprekend recht heeft om in te grijpen in de vrijheid van burgers, wanneer zij maar wil en zo ver als zij wil gaan. Beperking van de vrijheid moet altijd zo terughoudend mogelijk plaatsvinden en alleen met een rechtmatige onderbouwing. Dit geldt dubbel zo sterk in een moderne samenleving, waarin de mogelijkheden van de overheid om mensen te controleren en te registreren ongekend zijn. Juist nu zou er grote waakzaamheid moeten zijn ten aanzien van de grondrechten.

Dit betekent niet dat grondrechten absoluut zijn, c.q. altijd boven de wet gaan. Integendeel, zij gelden 'behoudens ieders verantwoordelijkheid voor de wet'. In populaire debatten wordt dit soms zo uitgelegd, vooral als het om de godsdienstvrijheid gaat, dat grondrechten gelden, totdat er een wet gemaakt wordt die ze verbiedt. Gelovigen moeten dan niet langer zeuren, maar zich aanpassen. Dat is wel een heel platte interpretatie. Het feit dat grondrechten beperkt kunnen worden door wetgeving, moet juist een overweging zijn voor de overheid om alleen wetten te maken (c.q. bestaande vrijheden te beperken) als dat echt nodig is. Zij moet er huiverig voor zijn om in te grijpen in de gewetensvrijheid van burgers. Het is een kerntaak van de overheid om wetten te maken, te handhaven, te wijzigen en af te schaffen, maar dit betekent niet dat de overheid het beter doet naarmate zij meer wetten maakt. Politici in de Tweede Kamer krijgen traditioneel een compliment van de voorzitter wanneer zij erin slagen een

wetsvoorstel in te dienen. Het zou mijn voorkeur hebben dat de voorzitter Kamerleden een pluim geeft die erin geslaagd zijn na jaren Kamerlidmaatschap geen enkel wetsvoorstel in te dienen. Het is een veel geconstateerd feit dat het huidige politieke klimaat een dergelijke zelfbeheersing niet bevordert.⁴

Grondrechten beschermen minderheden tegen de opinie van de meerderheid

Juist in democratische samenlevingen zijn overheden in hoge mate afhankelijk van publieke opinies. Al in 1860 zei John Stuart Mill dat meerderheden zich doorgaans erg opwinden over aanstootgevende uitingen van minderheden. Andersom zien zij er meestal geen been in minderheden tot op het bot te beledigen – en worden zij daarbij zelfs toegejuicht.⁵ Het is in Nederland niet moeilijk om deze stelling bewaarheid te zien, bijvoorbeeld in de omgang met de islam. Omdat in een democratie de mening van de meerderheid in principe ook de politieke koers van de samenleving bepaalt, is het belangrijk dat minderheden bescherming krijgen tegen wat Mill ‘de terreur van de publieke opinie’ noemde. De ‘overheidsluwe zone’ die door grondrechten wordt gewaarborgd, moet in ons politieke bestel ook afgebakend worden tegen de druk van de meerderheid.

Partijen in de samenleving kunnen op verschillende manieren de godsdienstvrijheid bedreigen. In zijn meest opzichtige vorm gebeurt dit door hen die godsdienst achterlijk en gevaarlijk vinden en daarom niet beschermwaardig. Uiteraard hebben religiebestrijders recht op hun mening; zij worden daarin o.a. beschermd door het recht op godsdienst en levensovertuiging. Zij mogen die mening ook luid en duidelijk naar voren brengen en ernaar leven. Maar als dit resulteert in een pleidooi dat de overheid godsdienstvrijheid moet afschaffen op atheïstische gronden, betekent dit een schending van de scheiding tussen kerk en staat. De overheid zou dan optreden als de sterke arm van een specifieke levensbeschouwing. In feite zou er sprake zijn van een omgekeerde theocratie, waarin ‘dwaling geen rechten heeft’.⁶ Dit zou waarlijk een terugkeer betekenen naar de door antitheïstische medeburgers zo verfoeide Middeleeuwen.

Een veel vaker voorkomende bedreiging van de godsdienstvrijheid zien we in de steeds terugkerende neiging van buitenstaanders om aanhangers van een religie te vertellen hoe zijzelf hun religie moeten interpreteren. We zagen dit bij de discussie rondom het wetsvoorstel op rituele slacht. Zelfs de indienster, Marianne Thieme, meende orthodoxe joden te moeten verzekeren dat het hier slechts om een kleine aanpassing ging van de slachtpraktijk. Anderen gingen veel verder. Ons land kent nu eenmaal niet alleen 15 miljoen bondscoaches, maar zeker ook 10 miljoen theologen. Veel van hen wisten joodse medeburgers te vertellen dat God zelf liever heeft dat mensen vegetariër zijn, dat Mozes als hij nu geleefd zou hebben en zou weten wat wij weten absoluut rituele slacht zou verbieden, en ga zo maar door.

Opnieuw geldt dat deze opinies vrijelijk de ronde mogen doen in maatschappelijke debatten, maar dat zij van nul en generlei waarde zijn bij een politieke bepaling van de reikwijdte van grondrechten. De overheid mag zich bij een beperking daarvan niet laten leiden door theologische overwegingen. Onderdeel van de godsdienstvrijheid is dat gelovigen zelf bepalen hoe hun religie moet worden geïnterpreteerd. De overheid hoeft niet toe te staan dat elke

interpretatie in daden wordt omgezet (grondrechten gelden immers ‘behoudens ieders verantwoordelijkheid voor de wet’), maar zij mengt zich niet in de interpretatie zelf. De overheid is geen ‘supertheoloog’.⁷ Daarom kan de meerderheid niet voor een minderheid uitmaken wat deze dient te geloven of hoe deze zijn eigen heilige boeken moet uitleggen. Uiteraard geldt dit ook voor andere grondrechten: het is bijvoorbeeld niet acceptabel als een heteroseksuele meerderheid homo’s vertelt dat zij ‘eigenlijk’ ook hetero zijn, en dat een homoseksuele levensstijl daarom niet beschermd hoeft te worden door de wet.

Bovenstaande redeneringen zijn misschien ‘technisch’ te begrijpen. Maar het probleem is dat veel mensen er emotioneel moeite mee hebben. Een aantal praktijken en uitspraken die voortvloeien uit religieuze overtuigingen wekt namelijk grote weerzin op bij veel Nederlanders. Een ambtenaar die geen homohuwelijken wil sluiten. Een rituele slachter die een schaap onverdoofd de strot afsnijdt. Een vader die zijn dochter laat besnijden. Een broer die meent zijn zus te moeten vermoorden vanwege haar omgang met een jongen. Moet dit dan allemaal maar kunnen? Natuurlijk niet. Er kunnen goede redenen zijn om een grondrecht in bepaalde situaties in te perken, wanneer het leidt tot gedrag dat in aanvaring komt met het strafrecht. Zelfs de terughoudende overheid die ik hierboven heb aanbevolen, zal dan tot het besluit komen dat het niet is toegestaan om een meisje voor het leven seksueel genot te ontnemen of om een moord te plegen. Zulke daden vormen een te grote schending van andere rechten en wetten. Daarover dus geen misverstand. Maar het punt is: we kunnen niet één maat loslaten op alle religieuze praktijken. Steeds zal, van geval tot geval, bekeken moeten worden wat acceptabel is binnen de kaders van de wet en wat niet. Daarbij zal telkens een afweging gemaakt moeten worden tussen de waarde van het grondrecht (gewetensvrijheid) en andere rechten of belangen.⁸

De publieke opinie surft graag op golven van morele opwinding. Maar bij de afweging tussen grondrecht en wetgeving is emotionele afkeer een slechte raadgever. Het is begrijpelijk dat sommige religieuze praktijken de boosheid oproepen van grote groepen Nederlanders, die zich met geen mogelijkheid kunnen inleven in de beweegredenen van strikte gelovigen. Maar juist dan is het oppassen geblazen. Als we elkaar nooit aanstoot gaven, waren er immers geen grondrechten nodig. De filosoof Jan-Dirk Snel zegt terecht: ‘Godsdienstvrijheid is niet uitgevonden omdat alle mensen van die keurige, begrijpelijke opvattingen hadden, maar juist omdat ze die niet hadden’.⁹

Het probleem is dat meerderheden al te gemakkelijk de wetgevende macht voor de kar van hun moraal spannen. Zij hebben daartoe uiteraard meer mogelijkheden dan de minderheid, omdat zij meer invloed hebben. Een (religieuze) minderheid ervaart ook geregeld boosheid over wat zij ervaart als immoreel gedrag van meerderheden. Ik ken heel wat gelovigen die zich erg kunnen opwinden over wat zij ervaren als misbruik van het recht op zelfbeschikking, wanneer dit leidt tot dingen als abortus vanwege een hazenlip, of tot een vrouw die als 60-plusser zo nodig nog zwanger moet worden dankzij een Italiaanse arts, of tot mensen die van dokters eisen dat zij hen bijstaan in hun verlangen om een eind aan hun leven te maken, of tot mensen die hun homoseksualiteit vieren door jaarlijks halfnaakt door de Amsterdamse grachten te varen. De meeste Nederlanders kunnen zich waarschijnlijk nauwelijks voorstellen dat er medeburgers zijn

die dit verfoeilijk vinden. En zij hoeven zich er ook weinig van aan te trekken, aangezien deze medeburgers nu eenmaal niet veel macht hebben. Het blijft meestal bij een ritueel dansje van de ChristenUnie of de SGP in de Tweede Kamer, waarna de meerderheid zichzelf weer kan feliciteren met zijn verlichte moraal. Intussen beseffen deze meerderheden vaak niet dat hun redenering exact dezelfde is als die van de religieuze minderheid: zij beroepen zich op een grondrecht om gedrag te rechtvaardigen dat in de ogen van anderen immoreel is.

Andersom zijn meerderheden vaak maar al te bereid hun moraal (bijvoorbeeld inzake het lijden van dieren of individuele autonomie van kinderen) op te leggen aan minderheden. Hier moeten we ons laten waarschuwen door historische experimenten met door moraal gedreven ‘radicale politiek’ (Alain Finkielkraut).¹⁰ Radicale politiek gaat ervan uit dat alles wat ons voorkomt als kwaad (immoraliteit, onwetendheid) op te lossen is met politieke middelen. Onnoemelijk veel leed is het gevolg geweest. Wetgeving is echter niet bedoeld om een volk moreel gelijk te schakelen of een ideale samenleving te creëren. We moeten de samenleving niet alleen beschermen tegen het kwaad, maar ook tegen een overmaat aan goede bedoelingen. De sleutel daarvoor is ons vermogen om ruimte te geven aan dat wat onze afkeer oproept – *juist wanneer wij de macht hebben dit te onderdrukken*.¹¹ Dat is het geheim van een werkelijke liberale politiek. Als we dit niet zien, hebben we weinig reden om kritiek te hebben op andere landen die bijvoorbeeld homo’s discrimineren met een beroep op een breed gedeelde moraal in de samenleving (denk aan Saoedi-Arabië).

Godsdienstvrijheid bevordert gelijkwaardige participatie in de samenleving

Een veelgehoorde misvatting over de vrijheid van godsdienst is dat dit gelovigen boven de wet zou plaatsen, omdat zij dingen mogen doen en zeggen die andere burgers niet mogen. De wet geldt voor iedereen, dus waarom zouden gelovigen een uitzonderingspositie mogen opeisen?

Het is een illustratie van de veranderende opvattingen in de samenleving dat men dit soort geluiden nooit hoort over andere grondrechten. Naakt lopen op straat mag niet, maar als men het doet tijdens een demonstratie (‘we worden uitgekleeft!’), mag het wel. De Majesteit beledigen mag niet, maar als een cabaretier het doet tijdens een voorstelling, wordt het niet bestraft. Grondrechten creëren vrijheden, anders zijn het geen grondrechten. Het staat iedereen in Nederland vrij om godsdienstig te worden en zo gebruik te maken van de godsdienstvrijheid. Net zoals het iedereen vrij staat om cabaretier te worden of een demonstratie te beleggen. Als men niet godsdienstig is, moet men niet mopperen over vrijheden die godsdienstige mensen wel hebben. Gelijkheid geldt in gelijke gevallen.

De achtergrond van deze selectieve kritiek op de godsdienstvrijheid is m.i. eerder een algemene geringschatting van religie door deze critici. Religie is voor hen een merkwaardige vrijetijdsbesteding (zoals cricket), een voorkeur (zoals voor snoep) of een irrationele oprisping. Het voegt niets wezenlijks toe aan een persoon als zij religieus is en daarmee maakt het ook geen wezenlijk verschil tussen burgers, zoals bijvoorbeeld seksuele identiteit dat wel doet. Demonstreren en vrijheid van meningsuiting zijn beschermwaardig, religie is dat niet. Maar als dit de achtergrond is, geldt opnieuw dat eigen interpretaties van religie of zelfs religiekritiek voor

de overheid geen reden kunnen zijn om een grondrecht te beperken. Onze overheid is niet atheïstisch, maar seculier – en dat is een groot verschil. Zij moet de eigen interpretatie van godsdienstige mensen als uitgangspunt nemen, waarna zij deze kan toetsen aan de wet.

Die wet geldt voor iedereen, dat is waar. Maar juist omdat mensen verschillend zijn en verschillend in het leven staan, zal de wet altijd moeten worden toegepast en geïnterpreteerd in concrete situaties. Het kan niet de bedoeling zijn dat een wet een bepaald onrecht wegneemt door een ander onrecht te creëren.¹² Als blijkt dat een wet sommige mensen of instellingen onevenredig hard treft (denk aan de Hinderwet of de wet tegen bekostiging van dubbele Masters), wordt er geregeld voorzien in een uitzonderingsbepaling, een ontheffing of een gedoogconstructie. Ook om die reden is het geen vreemde gedachte dat grondrechten leiden tot uitzonderingsbepalingen in wetgeving. Juist om ervoor te zorgen dat de wet zoveel mogelijk gelijk weegt voor alle burgers, kan de wet niet op iedereen precies hetzelfde worden toegepast. Het is bijvoorbeeld evident dat een verbod op onverdoofd ritueel slachten voor het grootste deel van de Nederlanders geen enkel gevolg zou hebben. Zij worden niet geraakt in hun geweten of levensstijl. Een kleine groep orthodoxe joden wordt echter onevenredig hard geraakt door zo'n verbod. Dit zou een goede overweging kunnen zijn om hen te ontzien, c.q. de geldende uitzonderingsbepaling in artikel 44 van de Wet op Dierenwelzijn intact te laten.

De reden voor een gedifferentieerde uitwerking van wetgeving, die rekening houdt met verschillen in de samenleving, is de zoveel mogelijk gelijkwaardige participatie van burgers in het publieke domein. Het is van groot belang voor een democratische rechtsstaat dat zoveel mogelijk burgers zich bij haar betrokken voelen, zich door haar erkend en vertegenwoordigd weten. Als zij zich gedwongen voelen een belangrijk deel van hun identiteit af te schroeven voordat zij zich als volwaardige burgers in het publieke domein begeven, is er sprake van ongelijkheid. Afschaffing van het bijzonder onderwijs (nogal eens bepleit door diehard secularisten) zou er bijvoorbeeld toe leiden dat gelovige ouders hun kinderen niet meer naar de school van hun keuze kunnen sturen (i.c. een deel van hun opvoeding uit handen moeten geven aan mensen die hun levensbeschouwing niet delen), terwijl ongelovige ouders die beperking niet hebben.¹³ Het toekennen van grondrechten zouden we zodoende kunnen vergelijken met het toekennen van handicaps bij een paardenrace. De paarden verschijnen ongelijk belast aan de start om een zo gelijkwaardig mogelijke race te waarborgen. In plaats van ongelijkheid te creëren, vergroten grondrechten juist de gelijkheid van burgers en dragen zij bij aan een rechtvaardiger samenleving.

Conclusie

Er is juist nu reden om zuinig te zijn op het grondrecht van godsdienstvrijheid. Meer dan ooit zal dit recht zijn werk kunnen doen, als beschermer van een minderheid. Of dit besef ook zal doordringen in de publieke opinie en bij de wetgevende macht, is de vraag. De historische omgang van meerderheden met fundamentele rechten van minderheden geeft weinig reden om daar optimistisch over te zijn. Wil het project van een liberale, verdraagzame samenleving blijvend slagen, dan is het echter nodig om dit steeds onder de aandacht te brengen.

Prof. dr. Stefan Paas is buitengewoon hoogleraar theologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam

Noten

---

¹ P. Mendelts, *Interpretatie van grondrechten: Grondrechtenclaims en verschuivingen in de reikwijdte van grondrechten*, Universiteit Utrecht: Utrecht 2002, 195-234.

² Zie voor deze discussie, en de maatschappelijke achtergrond ervan: Stefan Paas, *Vrede stichten: Politieke meditatie*, Boekencentrum: Zoetermeer 2007, 303-309.

³ Wouter Veraart, 'Een regen van verboden lost niets op', *NRC* zaterdag 9 april 2011.

⁴ Henk van Dijk, 'Regeldruk en vertrouwen', *Openbaar Bestuur* 3 (maart 2011), 19-22.

⁵ Zie vooral hoofdstuk 2 van zijn *On Liberty*.

⁶ Een uitspraak die wordt toegeschreven aan de 19e-eeuwse paus Leo XIII, als teken van zijn verzet tegen de opkomst van de liberale samenleving (*error non habet ius*).

⁷ Vgl. Mendelts, *Interpretatie*, 65 e.v.

⁸ Zie hiervoor de discussie in de *Memorie van Toelichting* op de klassieke grondrechten, par. 6 (wetsontwerp GW van 1983).

⁹ Zie zijn uitstekende artikel 'De vrijheid van anderen: Over ritueel slachten, godsdienstvrijheid en nog zo wat', 18 april 2011 (verschenen op zijn weblog en op de website 'Republiek Allochtonië').

¹⁰ Alain Finkielkraut, *Dubbelzinnige democratie: De opmars van radicale politiek*, Damon: Budel 2004. Vergelijk hier ook Tzvetan Todorov, *In Defence of the Enlightenment*, Atlantic Books: London 2009, die 'moralisme' en 'sciëntisme' (c.q. het opleggen van moraal en waarheid) benoemt als de twee grootste bedreigingen van een liberale democratie.

¹¹ Ik werk dit verder uit in hoofdstuk 8 van mijn boek *Vrede stichten* (zie voetnoot 2).

¹² Michael Walzer, *Spheres of Justice: A Defense of Pluralism and Equality*, Basic Books: New York 1983, 19: in het recht gaat het om het opheffen van *onrechtvaardige* verschillen, niet om het opheffen van verschillen als zodanig.

¹³ Stefan Paas, 'Waarom het bijzonder onderwijs moet blijven', *NRC* 23 dec. 2003. Zie ook *Vrede stichten*, 419-420.